PER LA *PAU*

Núm. 38 - MAIG 2020
ON SÓN LES PERSONES DESAPAREGUDES? VERITAT I JUSTÍCIA, UN REQUISIT PER LA PAU

ARTICLES CENTRALS

Una abraçada resilient. La rellevància de l'acompanyament en casos de desaparició forçada

Karla Salazar Serna
Membre del Centre Regional d'Investigacions Multidisciplinàries (UNAM)

Quan un ésser humà pateix situacions difícils o extremes, es reconeix l'acompanyament com un suport fonamental davant les noves realitats que afronta. Un exemple que ens pot remetre a la vida quotidiana de la majoria de les persones és quan rebem la notícia d'un problema de salut. No és difícil visualitzar la imatge següent: un metge que notifica a un pacient una malaltia terminal o un patiment crònic. La manera i sensibilitat amb la que es transmet la notícia així com el fet que el pacient es trobi o no acompanyat influiran molt en l'impacte de la notificació. En aquests moments s'obre la possibilitat que el pacient passi per les etapes d'un dol davant la pèrdua latent de la seva salut. Gaudir d'un suport afectiu a través de l'acompanyament pot tenir prou força emocional perquè el fet advers s'assimili amb més calma i s'estableixin pautes per a la reflexió sobre estratègies que incideixin en la seva qualitat de vida.

Dins el pensament budista hi ha diversos proverbis i faules orientats a alliberar les persones d'una anàlisi excessiva dels problemes que afronten a la vida, per permetre'ls d'analitzar més com els afronten. Tanmateix, és possible això en casos de desaparició forçada? Analitzem-ho amb detall: dins de les expressions de violència, la desaparició de persones es considera una de les més greus, perquè la incertesa que genera pot desarticular psíquicament les famílies i els éssers estimats de la persona desapareguda.

En les famílies de desapareguts, les repercussions es manifesten en sentiments de dolor, terror, desgast emocional, culpa i enuig, entre d'altres. La desaparició d'un ésser estimat marca un punt d'inflexió en la vida dels familiars. Tot i el temps transcorregut, el sofriment es fa present per la pèrdua d'esperances, la decepció amb els organismes de l'Estat i els problemes econòmics arran de la desaparició. La vivència de tenir un familiar desaparegut genera, a través dels anys, diversos canvis en les percepcions, els sentiments i les creences. En una primera etapa predominen l'angoixa i l'ansietat, mentre que en una segona etapa els sentiments més visibles són el cansament, la tristesa i la desesperança[1].

“ Gaudir d'un suport afectiu a través de l'acompanyament pot tenir prou força emocional perquè el fet advers s'assimili amb més calma ”

El sentiment d'incertesa és una constant que fa patir, a causa de l'existència d'una pèrdua ambigua, i que es perllongarà fins que se sàpiga amb certesa on es troba l'ésser estimat. Això està relacionat amb el que s'ha denominat un dol ambigu: es percep l'absència física de la persona, però també la seva presència psicològica, atès que no se sap del cert si és viva o morta. Viure un dol ambigu per una desaparició forçada comporta un dolor profund; la incògnita ineludible sobre la fi del seu ésser estimat és una qüestió que turmenta molt. Causa bloquejos en la gestió de la pèrdua, la qual cosa genera un traumatització contínua[2].

És important reconèixer el patiment de les famílies afectades i els efectes que hi recauen, que aquesta pràctica representa una violació flagrant dels drets dels familiars de la víctima i que provoca en els seus integrants una angoixa mental duradora. Per reparar el dany és indispensable lliurar la persona desapareguda, viva o morta, ja que amb això es dóna satisfacció als familiars i es mitiga el dolor. Calen també mesures governamentals en favor de la recerca i investigació dels responsables[3]. Davant aquests processos que desgasten, sorgeixen les preguntes següents: com se suporta la incertesa i l'adversitat que generen? Té cap incidència l'acompanyament en aquests

casos profundament complexos?

Afortunadament, sí que és possible desenvolupar factors de resiliència que ajudin a suportar els escenaris adversos. Aquests factors són el producte de les accions de recerca, els compromisos emocionals amb la persona desapareguda, la unitat familiar, la fe i la religió, així com el suport social d'amics, grups i iguals, en diferents moments de l'acompanyament. Però, què volem dir, quan parlem de resiliència? A continuació, aprofundirem en la seva concepció, la seva rellevància dins el fenomen de les desaparicions i el seu desenvolupament a través de l'acompanyament.

“ La resiliència permet construir o reconstruir alternatives tant personals com relacionals i espacials a partir de dinàmiques socials de convivència ”

Què entenem per resiliència?

La paraula resiliència deriva del terme llatí *resilium*, que significa “tornar enrere, tornar d'un salt o tornar a l'estat inicial”. El concepte de resiliència s'origina en la ciència física: s'utilitzà per fer referència a l'elasticitat i capacitat d'un cos per recuperar les seves mides i formes originals després de ser manipulat[4].

L'origen conceptual de la resiliència, pel que fa a l'estudi dels éssers humans, s'ha relacionat amb els processos d'adaptació positiva de nens que viuen condicions d'adversitat. S'ha fet amb una perspectiva psicològica i psiquiàtrica, relacionada amb el fet que, durant la dècada de 1970, alguns grups de psicòlegs i psiquiatres centressin els seus esforços en l'estudi de la resiliència en nens que es desenvolupaven en contextos de risc[5]. Tanmateix, la idea de resiliència ha evolucionat; és a dir, de ser concebuda com quelcom d'absolut ha passat a ser quelcom de relatiu que depèn de l'equilibri dinàmic de factors personals, familiars i socials. Els moments del cicle vital també influeixen en el procés de resiliència. La resiliència implica igualment una

progressió evolutiva que respon a noves vulnerabilitats. Per això, el terme "resiliència" dóna pas a un paraigua conceptual ampli, que abasta diversos conceptes relacionats amb respostes positives en contextos d'adversitat. D'aquesta manera, les diferents accepcions de la resiliència responen a conceptes vinculats amb l'adaptació, la capacitat i el procés[6].

Hi ha tres qualitats fonamentals en la resiliència: 1) la comprensió i acceptació de la realitat; 2) la creença que la vida té un significat, i 3) l'habilitat per generar estratègies o alternatives de solució. A més, l'individu té característiques peculiars que faciliten la resiliència, com ara: la intel·ligència, el sentit de l'humor i l'optimisme, la capacitat de control, l'autoestima alta, la gestió del capital social, l'autonomia per a la presa de decisions, la capacitat per tenir iniciativa i la formació d'un projecte de vida[7]. Assenyalem, doncs, factors personals, encara que és important considerar que hi ha factors que depenen de les interaccions amb els altres.

" La resiliència es forja a través de l'adversitat. Això implica integrar l'experiència en la identitat individual, familiar, grupal i comunitària, ja que es teixeix d'una manera relacional i narrativa "

Com a investigadora en la matèria, en els meus estudis sobre resiliència i desaparició assumeixo una conceptualització sobre la resiliència que permet reconèixer-la com un procés que involucra factors interns i externs per enfrontar-se a l'adversitat; i que permet construir o reconstruir alternatives tant personals com relacionals i espacials a partir de les dinàmiques socials de convivència[8].

S'entén que l'estudi de la resiliència dins el fenomen de les desaparicions forçades ha donat pas a un paradigma d'acord amb el qual els llaços relacionals que uneixen persones i sistemes permeten caminar cap a una trajectòria compartida. És important afirmar que cap factor promou la resiliència de manera individual. Per promoure'n el desenvolupament s'hi han d'involucrar diversos factors que actuïn de manera

combinada. Aquests factors responen a diferents contextos i circumstàncies, per la qual cosa és necessari discernir i comprendre les estratègies d'acord amb la lògica i la situació de les persones quan han d'afrontar situacions difícils.

Dins el fenomen de la desaparició forçada, cal puntualitzar que la resiliència es forja a través de l'adversitat, no malgrat l'adversitat, per la qual cosa cal reconèixer-la. Això implica integrar l'experiència en la identitat individual, familiar, grupal i comunitària. És a dir, es teixeix d'una manera relacional i narrativa: a través del raonament narratiu es descobreixen les possibilitats d'autorestauració i creixement en l'adversitat. Perquè "promou una sèrie de capacitats de comunicació que permeten compartir creences i narratives; fomentar sentiments de coherència, col·laboració, eficàcia i confiança i afrontar les dificultats"[9].

Per exemple, per a les dones que busquen els seus desapareguts a Mèxic, els processos de resiliència són més habituals quan pertanyen a grups conformats per famílies i persones que busquen els seus desapareguts. Precisament, perquè en aquests grups sorgeixen sentiments d'identitat, s'hi identifiquen com "germans del mateix dolor" i, d'acord amb les seves narratives, poden comprendre's d'una manera més profunda, en compartir experiències i sentiments i, fins i tot, evocar el record dels seus éssers estimats.

" L'acompanyament solidari a càrrec de persones que no tenen desapareguts ha alimentat l'esperança i la confiança de les víctimes d'aquest fenomen "

El procés de resiliència sol realitzar-se de manera diferenciada. Cada individu pot tenir reaccions molt variades davant del mateix esdeveniment o pot necessitar més o menys temps per processar l'experiència. Depèn de variables com ara l'edat o el significat que se li atorgui a aquesta experiència. En resum, els contextos on la resiliència es pot reproduir són en constant transformació i els individus involucrats en esdeveniments

violents tenen diverses maneres de reaccionar-hi, la qual cosa no sempre pot donar pas a processos resilients. L'existència de recursos comunitaris i el fet que les persones i les famílies es disposin a utilitzar-los poden incidir favorablement en els processos de resiliència, per la seva capacitat de reforçar el capital social i els sentiments d'empatia que contribueixen a donar significat i sentit a la vida[10].

En aquest sentit, cal destacar que les famílies que s'han organitzat per cercar els seus desapareguts a Mèxic han trobat ressò i empatia en alguns sectors de les poblacions de les zones de recerca. Per exemple, en formar brigades organitzades de recerca en terrenys sospitosos de contenir fosses clandestines, han pogut establir, a través d'algunes esglésies, xarxes de suport comunitàries que fomenten l'empatia i criden a la solidaritat durant les tasques de les brigades. L'acompanyament solidari a càrrec de persones que no tenen desapareguts ha alimentat l'esperança i la confiança de les víctimes d'aquest fenomen.

Per tant, és important conèixer i reconèixer quins són els principals reptes i obstacles que s'afronten; sobretot, quan les persones i les famílies decideixen realitzar accions de recerca, en el marc de les quals poden viure processos que, de vegades, suggereixen episodis descoratjadors. Per exemple, el descobriment de cadàvers i restes genera sentiments de tristesa per la situació i pot ser incompatible amb l'alegria pròpia de trobar desapareguts. De la mateixa manera, també és important tenir en compte que aquestes persones s'enfronten a la incapacitat institucional per realitzar una investigació forense oportuna i pertinent. En els casos de desaparició, atesa la importància de l'enfocament relacional que comporta el procés de resiliència, és clau veure l'acompanyament com un detonant important per suportar l'adversitat, ja que l'aïllament pot esbiaixar els processos resilients d'un individu que hagi patit un episodi traumàtic.

“ Els camins que es tracen en la cerca de desapareguts requereixen espais per a l'expressió emocional, l'empatia i per

reconstruir-se amb noves identitats que permetin suportar l'angoixa, la incertesa i la desesperança ”

Per tal que les famílies i persones que busquen als seus éssers estimats desenvolupin la resiliència, l'ideal és que hi hagi un acompanyament psicosocial, entès com un acompanyament que comprengui els processos de benestar des d'una integració del fet emocional i el relacional en determinats contextos. L'acompanyament amb una perspectiva psicosocial requereix la comprensió dels múltiples contextos socials, culturals i polítics en què es construeix i desconstrueix la identitat, el món emocional i el relacional. Té l'objectiu de construir un procés reflexiu entre la població víctima, la seva xarxa social i els acompanyants, que contribueixi a la superació dels efectes socials i emocionals de la violència a través de la resignificació de la identitat i el reconeixement dels recursos socials i personals. De manera metafòrica, aquest acompanyament actua com a motor i brúixola interior per configurar aquest procés[11].

En moltes ocasions, els que se solidaritzen amb les víctimes de desaparicions forçades de familiars o éssers estimats no coneixen gaire el sentit d'un acompanyament psicosocial; en tot cas, però, l'acompanyament en si proveeix elements de resiliència. Davant d'una desaparició forçada, els camins que es tracen durant la recerca requereixen espais per a l'expressió emocional i l'empatia i per reconstruir-se amb noves identitats que permetin suportar l'angoixa, la incertesa, la frustració i la desesperança. D'aquesta manera, el principal aspecte a considerar és que les accions de suport han d'estar orientades a les necessitats que les mateixes persones interessades perceben en el seu entorn. D'acord amb aquestes consideracions, cal dirigir un acompanyament que afavoreixi tant els processos de resiliència orientats a la dimensió emocional i identitària com els processos de resiliència política a través d'accions de recerca, d'exigència de justícia i de memòria. La resiliència política ha estat visible a Mèxic, on les famílies afectades per les desaparicions van aconseguir, amb les seves diferents lluites d'índole política, la promulgació de la Llei general de desaparició forçada i comesa per particulars, entre altres disposicions legals. Així mateix, han convertit aquest fenomen en un dels principals afers públics per abordar.

Això incideix en la seva percepció d'estar "fent alguna cosa" en favor dels seus desapareguts.

1. Aquestes asseveracions estan fonamentades en estudis realitzats per Giraldo, L.; J. Gómez i K. Maestre (2008), "Niveles de depresión y estrategias de afrontamiento en familiares de víctimas de desaparición forzada en Medellín", International Journal of Psychological Research, vol. 1., núm. 1, p. 27-33; Rojas, P. (2009), La interminable ausencia, Santiago, Xile: LOM; Salazar, K. (2018), Transformaciones familiares suscitadas por la violencia vinculada con el narcotráfico en Nuevo León; Tesi doctoral en Filosofia del treball social amb orientació en polítiques comparades del benestar social. Mèxic: Universidad Autónoma de Nuevo León.

2. Referència basada en els apunts de Cabodevilla, I. (2007), "Las pérdidas y sus duelos. Unidad de Cuidados Paliativos. Hospital San Juan de Dios. Pamplona", Revista Sist. Sanit. Navar, vol. 30, núm. 3, p. 163-176.

3. Rojas, N. (2013), "Ley de víctimas y desaparición forzada en Colombia", Revista Logos Ciencia & tecnologia, vol. 1, núm. 5, p. 39-50.

4. Basat en: Kloterianco, M., I. Cáceres i M. Fontecilla (1997), Estado de arte en resiliència, Washington: Organización Panamericana de la Salud; Masten, A. (2001), "Ordinary magic: Resilience processes in development", American psychologist, vol. 56, núm. 3, Estats Units d'Amèrica: Washington; Monroy, B., i L. Palacios (2011), "Resiliencia: ¿Es posible medirla e influir en ella?", Revista Salud Mental, vol. 34, núm. 3, Mèxic: Ciutat de Mèxic; Villalba, C. (2003), "El concepto de resiliencia individual y familiar. Aplicaciones en la intervención social", Revista Intervención Psicosocial, vol. 12, núm. 3, Mèxic: Ciutat de Mèxic.

5. D'acord amb De Klinkert, M. (2003), Resiliencia: la estimulación para enfrentar desafíos. Buenos Aires: Lumen; Masten, A. (2001), "Ordinary magic: Resilience processes in development", American psychologist, vol. 56, núm. 3, p. 227-238.

6. D'acord amb Masten, A., i J. Obradovic (2006), "Competence and resilience in Development", Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 1094, núm. 1, p. 13-27; Villalba, C. (2003), "El concepto de resiliencia individual y familiar. Aplicaciones en la

intervención social", Revista Intervención Psicosocial, vol. 12, núm. 3, p. 283-299.

7. Citat a García, Maria Cristina, i Elsy Domínguez (2013), "Desarrollo teórico de la resiliencia y su aplicación en situaciones adversas: una revisión analítica", Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y Juventud, vol. 11, núm. 1, Colòmbia: Manizales.

8. Amb el suport teòric de Cyrulnik, B. (2001), La maravilla del dolor, Barcelona: Gedisa; Quiñonez, M.A. (2007), Resiliencia. Resignificación creativa de la adversidad, Caldas: Universidad Distrital Francisco José de Caldas.

9. Nota textual de Builes, M., i M. Bedoya (2008), "La familia contemporánea: relatos de resiliencia y salud mental", Revista Colombiana de Psiquiatría, vol. 37, núm. 3, p. 344-354.

10. Segons Villalba, C. (2003), "El concepto de resiliencia individual y familiar. Aplicaciones en la intervención social", Revista Intervención Psicosocial, vol. 12, núm. 3, Mèxic: Ciutat de Mèxic.

11. D'acord amb el que assenyalava Arévalo, L. (2010), "Atención y reparación psicosocial en contextos de violencia sociopolítica: una mirada reflexiva", Revista de estudios sociales, núm. 36, p. 29-39; Y. Marín, V., i L.F. Zapata (2017), "Acompañamiento psicosocial en el marco del proceso de excavación en el Polígono 1 de la Escombera, Medellín, 2015", Revista Khatarsis, núm. 23, p. 142-165.

SOBRE L'AUTORA

Karla Salazar Serna és membre del Centre Regional d'Investigacions Multidisciplinàries de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM). Doctora en Filosofia del treball social amb orientació en polítiques comparades de benestar social, té un màster de Treball Social amb orientació en projectes socials i una llicenciatura en Dret. La seva línia de recerca se centra en l'estudi de la resiliència i els processos que viuen les persones i famílies que han estat víctimes dels entorns violents, el narcotràfic, les guerres i els conflictes armats.

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en castellà.

Fotografia Resiliència.

© Generalitat de Catalunya